

Формально-синтаксичні та комунікативні ознаки орудного відмінка як засобу вираження зовнішньої синтаксичної транспозиції

Костусяк Наталія Миколаївна

к. філол. н., доц. кафедри української мови

Інституту філології та журналістики

Волинського національного університету

імені Лесі Українки, Україна

У статті розглянуто орудний відмінок як засіб вираження зовнішньої синтаксичної транспозиції, обґрунтовано його первинні та вторинні формально-синтаксичні й комунікативні ознаки, спрямовані в адвербіальну, вербальну й атрибутивну сфери.

Ключові слова: орудний відмінок, інструменталь, транспозиція, адвербіалізація, вербалізація, ад'єктивізація, тема, рема.

В статье рассмотрен творительный падеж как средство выражения внешней синтаксической транспозиции, обосновано его первичные и вторичные формально-синтаксические и коммуникативные признаки, направленные в адвербиальную, вербальную и атрибутивную сферы.

Ключевые слова: творительный падеж, инструменталь, транспозиция, адвербиализация, вербализация, адъективация, тема, рема.

Formal and syntactical and communicative features of an instrumental case as a means of outer syntactical transposition expression.

It has been studied an instrumental case as a means of outer syntactical transposition expression, proved its primary and secondary formal and syntactical and communicative features, which refer to adverbial, verbal and attributive spheres in the article.

Key words: an instrumental case, an instrument, transposition, adverbialization, verbalization, adjectivization, a theme, a rheme.

На сучасному етапі розвитку лінгвістики спостерігаємо тенденцію до комплексного вивчення мовних одиниць як багатомірних компонентів, що мають стосунок до міжрівневої взаємодії та комунікативно-прагматичного аспекту. Теоретичні студії, у яких сфокусовано увагу на таких принципах, уже довели свою продуктивність. На цьому тлі виразно постає проблема дослідження категорії відмінка іменників. У сучасній науковій традиції існує кілька підходів до опису вказаної мовної одиниці, проте пріоритетним напрямком залишається висвітлення її функціональних особливостей з урахуванням понять центр / периферія, внутрішня та зовнішня транспозиція, а також формально-синтаксичного й комунікативного спектру, що передбачає розгляд відмінкових грамем на нових концептуальних засадах. Відмінок як

специфічна категорійна одиниця потрапив у коло важливих питань сучасної лінгвістики й викликав особливий інтерес у таких учених, як Є. Тимченко, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. Я. Плющ та ін. Їхні напрацювання не лише засвідчують вагомість для академічної науки, а й стали важливим етапом для створення нової концепції граматики сучасної української мови. Проблеми транспозиційного потенціалу відмінкових форм порушені в окремих студіях А. С. Джури, А. Ю. Габай. Позитивно, що всі ці дослідження побудовано на засадах усебічної наукової об'єктивності й повноти, вибору продуктивних теоретичних ідей (функціональних, когнітивних, комунікативних та ін.). Проте їх не можна назвати абсолютно вичерпними, оскільки вони містять окремі аспекти категорії відмінка, зазвичай не передбачають опису її з урахуванням темо-ремного членування синтаксичних одиниць, не дають цілісного уявлення про відмінкові грамеми. Великою мірою це пов'язано з висвітленням специфіки орудного відмінка в сучасній українській мові, особливо з урахуванням його стосунку до явища зовнішньої (частиномовної) транспозиції.

Актуальність нашої студії зумовлена потребою з'ясувати диференційні ознаки та транспозиційний потенціал орудного відмінка, уточнити питання про його формально-граматичні та комунікативні ознаки. Поглиблений аналіз указаної грамеми сприятиме не тільки встановленню особливостей її функціонування, але й ґрунтовному висвітленню загальних та часткових проблем синтаксису загалом. **Мета** статті полягає в комплексному вивченні адвербіалізації, вербалізації та ад'єктивації грамеми орудного відмінка, визначенні ієрархічних стосунків між указаними явищами, дослідженні формально-синтаксичної та комунікативної специфіки українського інструменталю. Відповідно до мети дослідження поставлено такі **завдання**: 1) окреслити специфіку зовнішньовідмінкової транспозиції аналізованої грамеми; 2) з'ясувати механізм синтаксичної адвербіалізації орудного відмінка; 3) визначити умови синтаксичної вербалізації інструменталю;

4) з урахуванням понять „центр” та „периферія” розкрити сутність його ад’ективації; 5) схарактеризувати комунікативну своєрідність грамеми орудного відмінка, що має стосунок до сфери частиномовної транспозиції.

У сучасній українській мові розрізняють внутрішній і зовнішній різновиди транспозиції відмінків. Специфіка першого ґрунтується на транспозиційних зв’язках відмінкових форм з іншими грамемами, тобто спрямування їх в інші відмінкові зони. Явище зовнішньої транспозиції передбачає перебування окремих відмінків поза сукупністю власне-відмінкових значень. Розглядаючи в такому аспекті орудний відмінок, варто наголосити, що він найповніше представлений у сфері прислівника, тобто не входить у вербоцентричну модель речення як його компонент, а виконує роль вільного поширювача. Типове функціональне використання цієї форми – його детермінантне закріплення. Підрядний зв’язок між детермінантом і предикативним ядром речення має дуже слабкий характер. Адвербіальні компоненти, представлені орудним відмінком, стосуються підметово-присудкової основи двоскладного речення або граматичного центру односкладних речень. Функціонуючи в автономній невалентній позиції, аналізована грамема виражає адвербіальні семантико-синтаксичні відношення. Наприклад: *Михайло мав десь **днями** купити хутір і повернутися в свої пенати* (В. А. Шевчук); *Нам конче треба цими **днями** зустрітися й поговорити...* (І. Пільгук); *Тут було холодніше і вологіше, сонце не досягало, із глиняних нір **цілими зраями** вилітали пічкури...* (Г. Тютюнник); *Григорій весь онімів, і тільки думка сумною **чайкою** кружляла в небі над запорозьким Великим Лугом і квилла скорботно й жалібно* (В. А. Шевчук). Акцентуючи увагу на прислівниковій транспозиції відмінкових форм, А. Ю. Габай виділяє два її різновиди – синтетичний та аналітичний. „Суть синтетичного способу полягає у використанні відмінкових форм у прислівниковій позиції для вираження обставинних семантико-синтаксичних відношень. Синтаксична відіменникова адвербіалізація аналітичним способом пов’язана з прийменниковим уживанням

відмінків” [3, с. 5], пор.: *Лише димок із довжика роками курить собі у небо та й курить* (Л. Костенко) і *Шумить над шляхом предковічний ліс* (Л. Костенко).

Прямуючи в адвербіальну сферу, грамема орудного виступає носієм специфічного значення. Найчастіше аналізована відмінкова форма вказує на час і на семантичному рівні корелює з пропозитивною номінацією, співвідносною з реченнєвою семантикою [1, с. 70], пор.: *Вечорами дівчата співають веснянок* (Ю. Яновський) → *Дівчата співають веснянок + Були вечори.*

Включення в дефініцію аналізованої грамеми, крім форми вираження, її семантичних функцій уможлиблює розмежування кількох типів адвербіальних компонентів, що мають значення:

1) темпоральності, наприклад: *Днями й ночами я марю тобою...* (В. Слапчук); *Останніми роками він якось збайдужів* (М. Олійник); *Він міг тижнями чи й місяцями топтатися серед чинів, кланятися їм, улещувати їх, поки добивався свого* (П. Загребельний); *За сніданком Лаврін оповів свої пригоди* (Ю. Мушкетик); *Вийди сюди перед вечором* (Ю. Мушкетик). В українській мові темпоральна функція орудного яскраво виявлена й семантично диференційована. Вона засвідчена в таких різновидах:

а) неозначеної одночасності, тобто часового проміжку, який частково заповнений повідомлюваним явищем: *Не доїжджаючи Галицького базару, вони круто повернули ліворуч і раннім присмерком помчали до вокзалу* (М. Олійник). Функцію неозначеної одночасності моменту дії не регламентує семантика предиката. Однак часто за умови функціонування аналізованих структур простежуємо певну закономірність – граматичну основу таких конструкцій переважно формують дієслова на позначення результативної дії. „Потреба у такій семантичній орієнтації дієслова необхідна, оскільки момент дії обов’язково є її кінцем або результатом” [1, с. 74]: *Пізнім осіннім ранком, виконуючи наказа, зійшов він з полком на другий берег...* (Ю. Яновський);

б) дистрибутивної неозначеної одночасності, тобто вказують на регулярно повторюваність дії в межах названого відрізка часу: *Чоловік*

полюбляв днями просиджувати у своїй бібліотеці... (В. О. Шевчук); *Сулейман годинами простоював у восьмигранній усипальниці Фатіха* (П. Загребельний). У конструкціях дистрибутивної неозначеності часу дієслівний предикат пов'язаний із морфологічною мотивацією повторюваної дії – недоконаним видом;

в) дистрибутивної означеної одночасності. Одна з формальних ознак таких детермінантних компонентів – наявність у ролі означень залежних від них приіменникових членів речення, які уточнюють, конкретизують проміжок часу дії, що досягається вживанням при орудному відмінкові переважно займенникових прикметників або власне-прикметників: *А ми тебе десь цими днями згадували* (В. А. Шевчук); *Він вистоював цілими годинами в передпокою архієпископа* (Р. Іваничук). Другорядні члени речення, які виступають носіями вказаного значення виражають час дії й містять вказівку на віднесеність до певного часового моменту її виконання. Дослідження детермінантів зазначеного типу потверджує думку мовознавців про те, що „відмінки темпоральної функції проєктуються саме лексичним наповненням іменника і залежних від нього прикметника, займенника, числівника. Кожен із них є носієм додаткової семи” [1, с. 72]: *А потім пізньою ніччю* (Ситник) *послав своїх людей до Сивоокової хижі* (П. Загребельний); *Хтось цими днями втратив владу, хтось узяв її до рук...* (Р. Іваничук); *У Великодну ж неділю він дав про себе гучно знати, а двома роками пізніше так прославився на весь Львів, що шевці про нього навіть пісні склали* (Р. Іваничук). Варто зазначити, що зовнішня частиномовна транспозиція інструменталія в прислівникову сферу представлена переважно неморфологізованими виявами. Проте за певних умов форми орудного відмінка можуть набувати морфологічного оформлення: *зимою, весною, літом, світанком, ранком*. У поданих словах, крім категорії відмінка, нейтралізовано й інші морфологічні показники іменника (рід, число);

2) способу дії в широкому розумінні. Для форм орудного відмінка, що мають таку семантику, характерна розгалуженість прислівникових функцій.

Зокрема, вони позначають:

а) сукупність, вказуючи, у якому обсязі щодо суб'єкта або об'єкта реалізовано дію: *Шпаки шугали згряями, готуючись у дальню путь...* (В. А. Шевчук);

б) порівняння й „виражають якісну характеристику дії або стану” [2, с. 132]: *Двері курликнули журавлем...* (Р. Федорів); *За один ранок облущилася з душі тривога, що лежала шкарубким панциром усю довгу осінь* (Ю. Мушкетик); *Бий мене, убий, тільки не дивися на мене таким звіром...* (Ю. Мушкетик);

в) міру вияву ознаки: *Ситцю відрізали з лишком; Товару привезли з надлишком.* У сфері адвербіалізації прийменниково-відмінковим компонентам останнього типу належить окреме місце. Варто зазначити, що вони втратили тісний зв'язок з відповідними парадигмами іменників;

3) локативності. За такої умови граєма орудного виступає носієм ознаки дистрибутивної спрямованості й часто має форму множини: *...над неозорими хорольськими полями блиснуло веселе сонечко* (В. Малик). Зрідка субстантив у формі інструменталія виконує роль уточнювального члена речення й перебуває в підрядному опосередкованому зв'язку. Опосередкований компонент безпосередньо залежить від семантично спорідненого з ним прислівника й через його посередництво пов'язується з усім реченням, наприклад: *Тільки там, за будинком, лунають голоси й потріскує могутнє кострище* (Ю. Мушкетик).

4) темпорально-локативне, „коли в позицію детермінанта на початку речення або в кінці потрапляє іменник, що називає просторові об'єкти. Сема простору, закладена в лексичному значенні іменника, не зникає, хоча лексемний оточуючий фон зовсім інший, ніж у формальних корелятивних конструкціях функції локативності... Несумісність семантико-граматичного оточення відмінкової форми і її лексико-семантичного наповнення породжує темпорально-локативні відношення, що формуються внаслідок конденсації

ядерних центрів семантичного рівня” [1, с. 80]. Репрезентантом детермінантного другорядного члена речення з темпорально-локативною семантикою виступає зазвичай лексема *дорога* в орудному відмінкові. Аналізований компонент позначає тривалу протяжну дію в межах певного просторового відрізка або момент дії, що тривав під час його проходження: *Про що вони говорили **дорогою** – невідомо...* (Г. Тютюнник); *...**дорогою** язикатий виконавець розказав їм, що „голову ранено, і хто зна, чи до ранку доживе...”* (Г. Тютюнник); ***Дорогою** я пояснив операторам, що ми робитимемо, і написав записку до лабораторії про негативи* (Ю. Яновський).

У граматичній системі сучасної української мови засвідчений ще один різновид синтаксичної частиномовної транспозиції орудного відмінка – переміщення його в синтаксичну сферу дієслова. Дослідники стверджують, що вказана грамема дедалі більше закріплюється в присудковій функції, витісняючи в такий спосіб називний предикативний [2, с. 133]. Інструменталь указаного типу входить у структурну схему елементарного з формально-синтаксичного боку простого двоскладного речення й перебуває з підметом у предикативному зв’язку. Виконуючи роль іменної частини складеного присудка, субстантиви в орудному відмінку не набувають дієслівного морфологічного оформлення. Водночас подібні синтаксичні зрушення таких іменникових форм зумовили послаблення в них визначальної іменникової категорії відмінка й набуття граматичних категорій дієслова. Зовнішня транспозиція грамеми орудного в площину дієслова досить продуктивна в її аналітичному різновиді, оскільки перехід інструменталю в дієслівну синтаксичну сферу насамперед реалізують аналітичні морфеми та напівморфеми, які морфологічними категоріями часу, способу, виду “одієслівнюють” іменниковий компонент. Морфема-зв’язка передає деякі власне-дієслівні категорії, зокрема власне-дієслівну категорію часу, що відбиває стосунок до моменту мовлення, граматичну категорію способу, спрямовану на відображення ірреальних (суб’єктивних) відношень, та за деяких

умов категорію виду. Наприклад: *У футбольній команді я був форвардом* (Ю. Яновський); *Вона була люблячою, але разом з тим і суворою матір'ю* (Г. Тютюнник); *...що може бути кращого за службу джури. Шана. Не клопітно. А оженившись, став би якимось урядником* (Ю. Мушкетик); *...цей отрок ... хай буде моїм челядином* (П. Загребельний). Видова диференціація властива предикатам із напівморфемами-словами типу *видаватися/видатися, виявлятися/виявитися, здаватися/здатися, робитися/зробитися, ставати/стати*. Наприклад: *Поміж них малаєць видається чорнявим жуком* (Ю. Яновський); *Високий вал довкола нього здавався сніговим заметом* (Ю. Мушкетик); *...командував ними донський хорунжий, що за рік зробився генералом* (Ю. Яновський); *Михайло став другом, якщо не сказати улюбленцем Косачів* (М. Олійник). *Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Одеси – людину. У біноклі вона стала солдатом* (Ю. Яновський).

Указану формально-синтаксичну спеціалізацію форм орудного відмінка як складеного іменного присудка доповнює наявність його ускладненої моделі. У ній поєднано елементи дієслівного складеного присудка з дещо видозміненим іменним складеним присудком. Такі типи сполук структурують як двоскладні, так й односкладні реченнєві побудови. Наприклад: *А я хочу бути паном* (Р. Іваничук); *Кожен ісповідує свою віру – русин мусить стати уніатом* (Р. Іваничук); *...справа із сталлю дуже тендітна справа, та з дівчатами, признаюсь я вам, треба бути ще кращим сталеваром і металургом* (Ю. Яновський); *Мені не хочеться тепер бути ... ні президентом, ні Наполеоном, ні Колумбом* (Ю. Яновський).

Отже, іменникова форма, виражена орудним відмінком, може зазнавати синтаксичної вербалізації, що відбувається внаслідок переміщення її в типову для дієслова формально-синтаксичну позицію присудка.

За деяких контекстуальних умов спостерігаємо зв'язок орудного відмінка із синтаксичною сферою прикметника. У такому разі маємо згортання базової

предикативної структури й утворення вторинних означень, тобто функціонування аналізованої грамеми через опосередковану валентність. Актуальним у цьому плані вважаємо міркування М. В. Мірченка: „Означеність” імені передбачає не лише якісний, а й відносний та присвійний характер, а також означеність іншим іменем, яке виступає не кваліфікатором ознаки, а невластне означальним показником, через якого „приписується” невластне ознака означуваному компонентові” [4, с. 273]. Аналізуючи вторинні засоби вираження атрибутивності, виражені граменою орудного відмінка, вважаємо за доцільне вказати на деякі ієрархічні ознаки цих форм. На наш погляд, центр неузгоджених означень формує інструменталь, підпорядкований власне-іменникові, у такому разі маємо виразно виявлену посесивну семантику, наприклад: *Так іноді підходить уночі хазяїн до бочки з вином* (Ю. Яновський). *Король їхав у Хотин до війська, зупинився у Львові, а що заснути не міг, наказав серед ночі принести каву з ромом* (Ю. Мушкетик); *Ото у лісі її могила з маленьким хрестом* (Ю. Мушкетик); *Сотники і десяцькі роздавали торби з кулями та порохом* (Ю. Мушкетик); *Але ті багацькі синки самі шукають наречених з багатим посагом...* (Ю. Мушкетик); *Був він схожий не на січовика, а на розжирілого заморського купця, бо ж кунтуш на ньому з опушкою, і шапка з павиним пером, і гендлярська звичка потирати руки* (Ю. Мушкетик); *Це був пухкий, м’який, череватенький панок років сорока, з сивуватим чубом...* (Ю. Мушкетик).

Периферійну сферу функціонування орудного відмінка як репрезентанта атрибутивності структурують одиниці, пов’язані з вторинними субстантивами на позначення опредмечених дій, процесів, станів. У таких сполуках орудний, з одного боку, зберігає вихідну власне-відмінкову семантику, а з іншого, набуває супровідного відтінку атрибутивності. Як відомо, для аналізованої грамеми характерна первинна функція інструментальної синтаксеми, що входить у валентну рамку дієслівних предикатів. За умови перетворення дієслова у вторинний субстантив відбувається також транспозиція орудного

відмінка в ад'єктивну сферу, тобто така одиниця виступає виразником ускладненої інструментально-атрибутивної семантики, наприклад: *Дорога важка, незвична верхова їзда (кіньми) геть змучила жінок* (В. Малик) ← *Жінки їхали кіньми*; *Професор писав рипучим пером на зшитковій англійського паперу 17-го сторіччя* (Ю. Яновський) → *писання пером*. Ознакою периферійності позначене функціонування грамеми орудного як носія суб'єктно-атрибутивного значення, про що засвідчують відповідні трансформації: *...по причині нинішнього розорення турчином Чигирина, Канева і всіх інших цьогобічних міст і сіл українських малоросійських довелось нам і тебе записати в реєстр нещиро зичливих отчизні нашій гетьманів...* (Ю. Мушкетик) ← *Турчин розорив Чигирин, Канів і всі інші цьогобічні міста й села*. У сучасній українській мові натрапляємо на об'єктно-атрибутивну роль орудного відмінка, наприклад: *Ібрагім одним з найперших при дворі узнав про несподіване захоплення султана рабинєю-роксоланкою і тривожився з приводу того захоплення* (П. Загребельний); *– Що ж він міг про мене розповідати? – Про ваше захоплення літературою. Хіба цього замало?* (М. Олійник). Транспозиційні перетворення продемонструємо на прикладі останньої структури. Сполука *захоплення літературою* сформована на ґрунті дієслівного предиката *захоплюватися*, який у правобічній позиції відкриває валентність об'єкта й у похідному словосполученні трансформується у віддієслівний субстантив, зберігаючи залежний правобічний компонент у формі орудного відмінка. Для останнього характерний процес ускладнення семантики, оскільки, крім власне об'єктного значення, він містить нашарування супровідного значення атрибутивності.

Невласне ознака іменникового члена речення в орудному відмінкові може виникати також на основі значень місця та часу: *Готичні смереки над банями буків, гаркаві громи над країною крон* (Л. Костенко); *Шлях попід вербами та тополями сіріє пухкою курявою...* (Є. Гуцало); *Ніч перед Різдом*

(О. Довженко). У поданих синтаксичних одиницях грамема орудного виступає прикладом неморфологізованої синтаксичної транспозиції.

У сучасній українській мові орудний відмінок, синтаксично спрямований у сферу інших частин мови, має своєрідну комунікативну специфіку. Зокрема компоненти з просторовою семантикою, що на формально-синтаксичному рівні корелюють з детермінантом, перебувають найчастіше на початку висловлень, тобто репрезентують тему, наприклад: *...а далі, за Подолом і Куренівкою, за покритою низькими осінніми хмарами стародавньою Оболонню, / сталево зблискував Дніпро і вгадувалася світла Десна* (П. Загребельний); *Таємниче сріблострунним передзвоном / виграють дуби...* (І. Пільгук). У мовленні натрапляємо також на ряд структур з орудним обставинним, який функціонує в останній наголошеній синтагмі, а отже, виступає компонентом реми: *Дурні плитки якоїсь лепетухи / загуслим дьогтем ллються в каламар* (Л. Костенко); *В рожевуватім небі / стрімкими парами літали крижні* (В. А. Шевчук). За реалізації відповідних комунікативно-ситуативних завдань орудний як компонент реми засвідчений у висловленнях з нульовою темою, тобто в нерозчленованих висловленнях: *...саянуло золотом волосся...* (П. Загребельний).

За позицією реми великою мірою закріплений орудний відмінок, що разом з дієслівною зв'язкою має стосунок до предикативної (дієслівної) синтаксичної транспозиції, наприклад: *Названий товаришем Дзядзьком матеріал / не є художньою прозою* (В. Дрозд); *Льонця з дитвака / стала враз принадною дівицею з дурманом в очах* (Р. Іваничук); *...мій батько / теж був сином професора ще царського* (П. Загребельний); *Коснятин / був сином Добрині* (П. Загребельний).

У структурі речення орудний відмінок трохи меншою мірою, ніж інші відмінкові форми, вживається як атрибутивний компонент. Залежно від комунікативної ситуації та різноманітних модифікацій синтаксичних одиниць аналізовані компоненти утворюють як тему, так і рему, що залежить

переважно від порядку слів, фразового наголосу тощо, пор.: *Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові й на обличчі / ...чаклував над полум'ям* (П. Загребельний); *...озвірений солдат в розстебнутому мундирі з чорним цератовим фартухом на животі / вискочив до Отави* (П. Загребельний) і *...син чорноробів і ливарників / ...на дозвіллі колекціонує платівки з джазовими мелодіями* (П. Загребельний); *Отавин колега професор Паливода / підготував до видання великий кольоровий альбом з софійськими і михайлівськими мозаїками* (П. Загребельний); *...він / зробив рукою з картузом театральний жест* (П. Загребельний).

Отже, в українській мові орудний відмінок засвідчений у вторинній сфері детермінанта, прислівного поширювача, атрибута та присудка. Центр міжчастиномовної транспозиції аналізованої грами становить його адвербіалізація, напівпериферію – вербалізація, периферію – ад'єктивація. Для кожної з указаних сфер функціонування інструменталія характерна специфічна комунікативна своєрідність. Порушені в статті питання дають загальне уявлення про транспозиційний потенціал грами орудного й розкривають певні перспективи у подальшій роботі над проблемою.

Література

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз) / О. К. Безпояско. – К. : Наукова думка, 1991. – 172 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
3. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція відмінкових і прийменниково-відмінкових форм : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. Ю. Габай. – К., 2010. – 18, [2] с.
4. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – 2-е вид., переробл. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.